

תוקפם של מדרשי אנדה (למאמרו של הרב ארי שנט)

ברשותכם אבקש להעיר בעניין שכתב הרב ארי יצחק שבט שליט"א, ובו דן בדעת הרמב"ן בהבנת אגדות חז"ל.

ולענ"ד נראה שדברים חשובים יש לבררם ממקור הראשונים והגאונים, ולא להזכיר שמות חוקרים שאיני יודע עד כמה החוקרים האלו היו מעורים בין חכמי ישראל, וכדרך החוקרים שהקימו המשכילים שהיו בורים גדולים ומגמתם לקלקל. ולכן יש להביא ממקורות הנאמנים¹. ואזכיר כמה דברים מהקדמונים.

א. דעת הגאונים

מה שכתב ר' שמואל הנגיד בספר מבוא התלמוד (הודפס בסוף מסכת ברכות, מה, ב):

והגדה הוא כל פירוש שיבוא בתלמוד על שום ענין שלא יהיה מצוה. זו היא הגדה, ואין לך לתלמוד ממנה אלא מה שיעלה על הדעת [כנראה הכוונה שמוכן בדעת שלנו]. ויש לך לדעת שכל מה שקיימו חז"ל הלכה בענין מצוה שהיא מפי משה רבינו ע"ה שקבל מפי הגבורה, אין לך להוסיף עליו ולא לגרוע ממנו. אבל מה שפירשו בפסוקים כל אחד כפי מה שהזדמן לו ומה שראה בדעתו ולפי מה שיעלה על הדעת מן הפירושים האלו, לומדים אותם, והשאר אין סומכין עליהם.

ודברים כאלו אמרו גם רבותיו של ר' שמואל הנגיד, שהם רב האי גאון ורב שרירא גאון, שהגדיר אגדות כאומדנא. ורב האי גאון אמר (מובא באוצר הגאונים לחגיגה, חלק הפירושים, יד, א):
יען כי דברי אגדות לא שמעתתא ניהו אלא כל אחד דורש מה שעלה על לבו, כגון אפשר ויש לומר, לא דבר חתוך; לפיכך אין סומכין עליהם.

ותוכן כוונת דבריהם כך הם: שכל ההלכות מקורן בעיקר מהקבלה, איש מפי איש עד משה רבנו, וכמו שהאריך הרמב"ם (בהקדמה לפירוש המשנה), שכמעט כל המצוות בעיקרן אנו יודעים מהקבלה. לדוגמא, מילה - היכן מלים, וכמה עורות מלים, והגבול עד שיתגלה העטרה - כל זה ידוע לנו מקבלה איש מפי איש עד משה רבנו שנצטווה מהקב"ה. גם פירוש התורה קיבלנו מפי חז"ל, שהרי בלי פירוש אין לדעת שום מצוה. לדוגמא: בשחיטה כתוב בתורה: "וזבחת כאשר ציוויתך". כאן כתוב בתורה לשחוט כמו שנצטווה משה רבנו בעל-פה. מלמד שנצטווה על שחיטת שני סימנים בבהמה וסימן אחד בעוף. וכן כל שאר המצוות כמו ארבעת

1. הערת המערכת: אכן במאמרו של הרב שבט היתה הקפדה על כך שההסתמכות תהיה על חוקרים משלומי אמוני ישראל. חוקרים אחרים הובאו רק במקום הנצרך כדי להתמודד עם טיעוניהם.

המינים, שפרי עץ הדר הוא אתרוג וכן סוכה מה גודלה ומה קומתה ובמה מסככין אותה וכדומה. וקצת הלכות, וביניהן כאלו שנשתכחו כיוון שלא היו מצויים ורגילים, למדו בי"ג מידות שהתורה נדרשת בהם. אמנם כל מה שדרשו חכמים מפסוקים, כבר כתב הגאון ר' אייזיק הלוי שמעולם לא מצאנו שהגמרא נסתפקה באיזו הלכה ופשטה אותה מפסוקים. תמיד אנו רואים את ההיפך. על דין שכתוב במשנה שאלו: "מנא הני מילי?" היינו, היכן מרומז בקרא הדין שידוע לנו בקבלה? ולכן אמרו שגם מילה דרשו מפסוקים: היכן מלים, היינו באיזה אבר מלים, וכן דרשו גם מקום שחיטה, וכן דרשו את הפסוק "ארץ חטה ושעורה וגו'" על שיעורי תורה, ולמסקנת הגמרא (סוכה ה, ב): כל שיעורין, חציצין ומחיצין, הלכה למשה מסיני, ואסמכיהו אקרא.

וכל זה בהלכות, לדעת לקיים המצוות. אבל באגדות דרשו חכמים פסוקים מבלי שהיה להם מסורת מפורשת. וזה מה שקרא ר' שרירא גאון "אומדנא", היינו שדרשו בלי שהיתה קבלה בידם. וכיון שאין דברי אגדה נוגעים לפסיקת הלכה למעשה אלא רק להבין דברי תורה או מוסר וכדומה, לא דקדקו לדרוש רק דברים מקובלים. זהו הבדל אחד בין ההלכות לבין האגדות שבש"ס.

ב. הלכה ואגדה - נבואת משה ונבואת החכמים

ועתה נבוא להבדל שני שיש בין הלכה לאגדה, והוא: שעיקרן של ההלכות הוא לדעת מצוות התורה ופרטי המצוות, ואילו דברי אגדה בעיקר מבוססים על דברי הנביאים. דומה הבדל זה להבדל שבין נבואת משה רבנו לנבואת שאר הנביאים. והרמב"ם מנה חילוקים אלו בין י"ג עיקרים שאומרים אנו בכל יום: "אני מאמין שנבואת משה רבינו עליו השלום הייתה אמיתית ושהוא אב לנביאים לקודמים לפניו ולבאים אחריו". ו'אני מאמין' הקודם הוא: "אני מאמין באמונה שלמה שכל דברי הנביאים אמת". ואעתיק לשון הרמב"ם (יסודי התורה ז, ו):

כל הדברים שאמרנו הם דרך נבואה לכל הנביאים הראשונים והאחרונים חוץ ממשנה רבינו רבן של כל הנביאים. ומה הפרש יש בין נבואת משה רבינו לשאר כל הנביאים: שכל הנביאים בחלום או במראה, ומשה רבינו מתנבא והוא ער ועומד, שנאמר: "ובבוא משה אל אהל מועד לדבר אתו וישמע הקול מדבר אליו". כל הנביאים על ידי מלאך, לפיכך רואים מה שהם רואים במשל וחידה, משה רבינו לא על ידי מלאך, שנאמר: "פה אל פה אדבר בו", ונאמר: "ודבר ד' אל משה פנים אל פנים", ונאמר: "ותמונת ד' יביט", כלומר, שאין שם משל אלא רואה הדבר על בוריו בלא חידה ובלא משל, הוא שהתורה מעידה עליו: "במראה ולא בחזות", שאינו מתנבא בחידה אלא רואה הדבר על בוריו וכו'.

ומעתה גם הלכות, כיון שיסודן הן מצוות התורה, גם הן נמסרו לנו בלי משל ובלי חידות. אבל דברי אגדה, שיסודם מדברי הנביאים הרי אפילו נבואה של שאר הנביאים הכתובה בתורה עצמה היא בחידות, וכמו שראינו אצל אצילי בני ישראל: "ויראו את א־להי ישראל, ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר", וזה משל וחידה. אבל בנבואת משה רבנו נאמר: "כי לא יראני האדם וחי", ופירשו בגמרא שבנבואת משה רבנו לא ייתכן לראות את ד', לעומת שאר הנביאים שעליהם נאמר: "ואראה את ד'" (ישעיה ו, א; ועיין גמ' יבמות מט, ב ובר"ח שם², מה שכתב על קושיית מנשה).

2. הערת המערכת: דברי הר"ח מובאים בחידושי הרמב"ן שם (ד"ה כל): "כל הנביאים נסתכלו באספקלריא שאינה מאירה ומשה נסתכל באספקלריא המאירה. פירש ר"ח ז"ל: כל הנביאים כולם נסתכלו בשאינה מאירה ונדמה להם שראו מראה,

ומעתה כל מה שאמרו חכמים בהלכה - הרי זה כפשוטו, וכל מה שאמרו באגדה - הרי זה בנבואה שנאמרה בחידות.

והנה בגמ' ברכות (ה, ב) אמרו שיש לשים מיטתו של אדם בין צפון לדרום ולא בין מזרח למערב, וכן נפסק בשו"ע (או"ח ג, ו; רמ, יז). ואילו באיגרת הרמב"ן (שהודפסה בסוף ספר בעלי הנפש) כתב שאין הדברים כפשוטם, והם משל וחידה. והיינו שהרמב"ן הביין שהם דברי הגדה והשו"ע הביין שהם דברי הלכה.

ג. שיטת הרמב"ן באגדות

הרב שבט הביא את דברי הרמב"ן נגד הראב"ע בעניין לידת משה רבנו. בגמרא (סוטה יב, א) נאמר שיוכבד ילדה את משה כשהיתה בת מאה ושלושים שנה, והאבן עזרא (בראשית מו, כג) כתב שהדבר לא יתכן, שאילו היה נס כזה, למה לא הוזכר בתורה כמו לידת יצחק? ועל כך כתב הרמב"ן (בראשית מו, טו) בחריפות נגד האבן עזרא; שלפי האבן עזרא לא יתכן שהיו נסים זולת אלו הכתובים בפירוש בתורה, וזה עניין עקרוני. ולכן הוכיח הרמב"ן שדברי חכמים ברורים, שהרי יוכבד היתה בת לוי; ולא יתכן לומר שהיתה נכדתו וקורין לה בת, שהרי מפורש בתורה שעמרם נשא את דודתו, ובהכרח שדודתו של עמרם היא בתו של לוי. מכאן יש ללמוד או שלוי הוליד אותה בזקנה מופלגת, או שהיא ילדה את משה בזקנה מופלגת. ומה שהקשה האבן עזרא למה פלא זה אינו כתוב בתורה, האריך בזה הרמב"ן דברים עמוקים וחשובים, אין צורך להעתיקם וכל אחד יראה בעצמו.

והנה עניין משיח, שאמרו במדרש (איכה רבתי א, נא) שנולד בתשעה באב, בוודאי התכוונו לומר שהיה אפשר שאותו ילד יהיה משיח אילו זכינו, וכמו שדימה ר' עקיבא על בן כוזיבא: "דין מלכא משיחא". אבל הרמב"ן נזהר - לא ששינה האמת, אלא פחד שהמומר יפרסם שהרמב"ן אמר שהמשיח נולד ויסיתם להאמין בעבודה-זרה, ולכן נזהר הרמב"ן שלא יישמע ממנו כאילו יש מקום לומר שכבר נולד, שזה יהיה סיבה להסתה; וביותר - שחשש שהמלך הספרדי יגזור גזירה על היהודים.

ד. מחלוקת הראשונים במעמדה של אסתר

והנה התוספות (כתובות ג, ב ד"ה ולדרוש; סנהדרין עד, ב ד"ה והא) נתקשו, איך אסתר נלקחה לאחשורוש ולא מסרה את עצמה למיתה על זה, והרי היתה אשתו של מרדכי, וכמו שאמרו (מגילה יג, א): "לקחה מרדכי לו לבת" - תנא משום ר' מאיר: אל תקרי לבת אלא לבית? והרי בגילוי עריות קיים דין ייהרג ואל יעבור, ואיך עברה אסתר ולא נהרגה? ומכאן הוכיחו התוספות שבאשה אין דין שתיהרג על גילוי עריות, שהרי אינה עושה מעשה. והרמב"ן (מלחמת ה' לרי"ף סנהדרין יז, ב-יח, א) חלק על התוספות, וכתב שגם באשה הדין הוא שתיהרג ולא תעבור, והאגדה שאומרת שאסתר איש היתה מתאימה לשיטת אביי, הסבור שללא

זוה כמו אדם זקן שאורו כחוש ורואה הנמוך כאלו גבוה והאחד כשנים וכיצא בהן, ואינו כן, והוא שכתוב 'ביד הנביאים אדמה' - מראה שרואין דמיון הוא ולא עיקר, ומשה נסתכל בכבוד ובהוד השכינה באספקלריא המאירה מאחורי השכינה וביקש יותר ולא נתן לו, וכן מפורש בהגדה דויקרא. ומ"מ אין שם מבורר, שהרי יחזקאל שפירש במרכבה לא הזכיר אלא רוח גדולה וענן גדול ואש מתלקחת ומתוכה כעין החשמל, אבל דברי הכל הווד והכבוד הגדול מאיו השכינה לא נתנה רשות לכל בריה להסתכל בו, וכל מי שהוא חכם מבין מדעתו, אבל לפרש יותר מזה בהוד השכינה לא ניתנה רשות לכל בריה".

מעשה אין דין ייהרג ואל יעבור, אבל ההלכה כרבא, שגם בלי מעשה ייהרג ואל יעבור. ויש להקשות על כך מן התוספות במגילה (טו, א ד"ה כשם) שהקשו, למה מרדכי לא גירש את אסתר. ותירצו, שכיון שגט צריך עדים, היה ירא מרדכי שיתפרסם הדבר למלכות. ובחידושי הרשב"א (מגילה שם ד"ה כאשר) הביא את קושיית התוספות ואת תירוצם, והקשה על כך:

...ויכתוב לו בכתב ידו שהוא כשר דאורייתא, וטוב היה לו לעשות כן, דהא אסתר היכי עבדא הכי דהשתא הכי ברצונה נבעלה ותיהרג ואל תעבור, ואילו היה מגרשה בכתב ידו לא היתה עוברת על איסור עריות החמור ולא היתה נאסרת למרדכי, אלא שדברי אגדה הן, ואין מתיישבין עליהן.³

ולענ"ד נראה שמה שכתב הרשב"א שאין מתיישבין בדברי אגדה, היינו שאין אנו יודעין ליישבם למה לא עשו עצה פלונית, בזה אין לנו ידיעה ואין צריך לחפש יישובים מדעתנו. אבל אם יש קושיה בהלכה על דברי אגדה, בזה צריך לחפש תירוץ. והיינו גם לפי מה שכתבנו שדברי אגדה יכול להיות שנאמרו במשל וחידה, מכל מקום גם אם יש קושיה על המשל והחידה, צריך לחפש יישוב. שהרי זה ידוע לנו, שאין המחזה והחידה והמשל באופן שסותר את ההלכה. ולכן מה שאמרו באגדה מרדכי לקח את אסתר ל'בית', גם אם נאמר שאין הדברים כפשוטו אלא משל וחידה, מכל מקום לא יתכן שיסותר המשל הלכה שבעריות תיהרג ואל תעבור; ובהכרח שגילוי עריות של אשה אין דינה ליהרג ואל תעבור. וכן יש ללמוד שגם אשה שאינה עוברת על האיסור לזנות לבעלה, וכמו שאמרה אסתר "כאשר אבדתי אבדתי". ולכן הרמב"ן, שלדעתו גם לאשה יש דין תיהרג ואל תעבור להלכה, פירש שאגדה זו, האומרת שאסתר היתה אשת מרדכי, מתאימה רק לדעת אבני, הסובר שאין באשה דין ליהרג; אבל הלכה כרבא. אבל מה שהרשב"א כתב שאין מתיישבין בדברי אגדה, היינו שאין באפשרותנו ליישב באגדה למה לא עשו עצה טובה כזאת, שאין לנו ידיעה בזה או יכול להיות שאם הדברים משל וחידה שוב לא קשה קושיות כאלו. זה מה שנראה לענ"ד.

ה. דעת הנודע ביהודה

ובנודע ביהודה תניינא (יו"ד סי' קסא) כתב וזה לשונו:

על מה שכתבתי לרום מעלתו [והוא הגאון ר' ישעיה ברלין, רב בססלון] שאין דרכי להשיב בדברי אגדה, ועל זה הרבה מעלתו במכתבו והאריך להביא כמה גדולים שחיברו בדברי אגדה ודרשו בהם כפי השגתם והאריך בזה מאד.

הנה אני תמה, האריכות הזה למה? וכי דברי חז"ל צריכין שבח?! ומי הוא פתי יסור הנה להחשיך אור גדול וליתן דופי בדברי אגדה? וכל דברי בעלי התלמוד כולם ניתנו מרועה אחד ואין בהם דברי ריק ובוטל, ואם ריק הוא, מאתנו הוא לקוצר שכלנו ולחולשת עיני אור השגתנו להשיג מה שרמזו בהם. ובוודאי האדם לעצמו כשיש לו פנאי ראוי לחקור בכל כוחו גם בדברי אגדה. אבל אני לא אמרתי אלא שאין דרכי להשיב בהם לשואל, כי כל דברי חז"ל בדברי אגדה סגורים וסתומים וכולם קשים להבין... ומה שכתב שהרשב"א פלפל כמה דברים בדברי אגדה, ג"כ לא ידעתי מה הודיעני בזה דבר חדש. והרי בעין יעקב הביא הכותב את דברי הרשב"א לרוב, ואעפ"כ יראה מעלתו מ"ש הרשב"א עצמו בחידושו למגילה... [כאן העתיק דברי הרשב"א המובאים לעיל ומסקנתו שאין מתיישבין בדברי אגדה וכו'].

3. הערת המערכת: כך הוא בדפוסים. אבל במהדורת מוסד הרב קוק נכתב: "ואין משיבין עליהן".

ובד"ה ומה, זה לשונו:

ומה שרצה לומר ללמוד הלכה למעשה מן אגדה ומדברי המדרש במקום שאין הגמרא סותרת לה, וכתב שבירושלמי⁴ איתא שאין למדין לא מן הלכות ולא מן אגדות ולא מן התוספתות אלא מן הגמרא... ועל זה נשען מעלתו לומר כי היכי דמן התוספתות נתבאר בדברי הפוסקים שבמקום שאין בגמרא סתירה לדברי התוספתא למדין ממנה, הוא הדין מדברי אגדה היכא דלא מציינו בגמרא סתירה על דברי המדרש למדין מן המדרש דהרי כולו בני בקתא חדא נינהו.

ועל זה כתב הנוב"י שם:

אני אומר דאף דהירושלמי כללינהו יחד, מ"מ לאו בחדא מחתא מחתינהו. ומה ענין המדרש אצל התוספתא! התוספתא עיקרה להלכות, ולזה היה תחילת כוונת מחברם, ור' חייא ור' אושעיא המה יסדוה, וכל מגמתם לדיני התורה, ולכן במקום שאין סתירה בדברי הגמרא סומכים על התוספתא. אבל המדרשים והאגדות, עיקר כוונתם על המוסר ועל הרמזים ועל המשלים שבהם, והכל עיקר הדת, אבל אין עיקר כוונתם על פסקי הלכות לכן אין למדים מהם לפסק הלכה כלל...

ולענ"ד נראה שיש ליישב דעת התוספות שכתבו שלכן לא גירש מרדכי את אסתר כיון שגט צריך עדים, והוא פחד מהמלך. והקשה על תירוץ זה הרשב"א, הא יכול היה לגרש בכתב ידו. ולענ"ד יש לומר שדעת התוספות כדעת רבינו תם בתוספות גיטין (ד, א ד"ה דקיימא לן) שגם לר' מאיר צריך עדי מסירה משום שאין דבר שבערוה פחות משנים. ולסברה זו נראה שגם בגט הכתוב בכתב ידו צריך עדי מסירה משום שאין דבר שבערוה פחות משנים.

סיכום

ונראה שלפי מה שכתבנו ניתן ליישב כל מיני קושיות שיש לכם, ואין צורך לומר שיש כאן מחלוקת בין הראשונים בהבנת דברי חז"ל.

הערה למאמרו של הרב מינקוב: האם הגיע הזמן לחלמי"ש ('צהר' י"א)

עוד ראיתי לעורר על מה שכתב הרב שמואל מינקוב, שמבלי להיכנס לעצם הצעתו, שלא פורטה במאמר, אני תמה שלא הציע הצעה הגיונית ביותר, שעל כל מי שעוסק בחינוך להכריז מלחמת חורמה נגד הסתכלות בטלוויזיה. יש לדבר עם הורים, ולהסביר להם כמה המכשיר הזה פוגע בילדיהם ועד כמה כדאי לוותר על הנאה מפוקפקת זו לטובת ילדיהם, וכן יש להשתמש באיום שלא לקבל בנים שיש בביתם מכשיר זה, או לכל הפחות שלא תהיה לילדים שליטה לפתוח ולראות דברים אסורים. אין ספק שחלק גדול ביותר מן ההידרדרות של הדור הצעיר קשור במכשיר זה, ולכן כל מי שבידו למנוע, או לכל הפחות להפחית ממה שהכלי הזה הורס, הרי זה לברכה.

4. פאה ב, ד; חגיגה א, ח; מובא ברשב"ם ב"ב קל, ב ד"ה עד שיאמרו.